

महामारीनंतर भारतीय औद्योगिक क्षेत्राची स्थिती व आव्हाने – एक आर्थिक विवेचन

डॉ.शंकर आर.गुजरकर

एस.एम.के.झोटिंग पाटील कॉलेज

समुद्रपूर

Mob.no.9960241085

EMail id.-dr.shankargujarkar@gmail.com

सारांश:

कोरोना व्हायरसमुळे देशभरात लॉकडाऊन आहे. सर्व कारखाने, कार्यालये, मॉल, व्यवसाय इत्यादी सर्व बंद आहेत. देशांतर्गत पुरवठा आणि मागणीवर परिणाम झाल्याने आर्थिक विकास दरावर परिणाम झाला आहे. त्याच वेळी, वाढलेल्या जोखमीमुळे, देशांतर्गत गुंतवणुकीच्या पुनर्प्राप्तीमध्ये विलंब होण्याची शक्यता आहे. अशा परिस्थितीत अर्थव्यवस्था कठीण काळात पोहोचू शकते. कोविड-19 महामारीमुळे भारतीय औद्योगिक क्षेत्राला एकंदरीत संपूर्ण अर्थव्यवस्थेला संकटाचा सामना करावा लागत आहे. त्यामुळे कोट्यवधी लोकांच्या रोजीरोटीवर विपरीत परिणाम झाला. या धक्क्यातून उद्योग क्षेत्रही सुटलेले नाही. लॉकडाऊनच्या काळातही यात मोठी घसरण झाली. औद्योगिक उत्पादनाच्या निर्देशांकाच्या आधारे औद्योगिक क्रिया एप्रिल 2020 मध्ये -57.3 टक्क्यांच्या घसरणीवरून नोव्हेंबर 2020 मध्ये 1.9 टक्क्यांपर्यंत सुधारला आहे. सरकारच्या भांडवली खर्चात वाढ, जी वित्तीय धोरणाच्या अध्यायात ठळक केली गेली आहे, लसीकरण मोहीम आणि दीर्घ-प्रतीक्षित सुधारणा उपायांची जोरदार अंमलबजावणी झाली यामुळे औद्योगिक क्रियांना आणखी चालना मिळण्याची अपेक्षा आहे. प्रस्तुत शोधपत्रात कोविड-19 महामारी नंतरच्या काळातील औद्योगिक क्षेत्रापुढील आव्हाने व संधी यावर चर्चा करण्यात आलेली आहे.

सूचक शब्द:- कोविड-19, लॉकडाऊन, आर्थिक, औद्योगिक.

उद्देश्य:

- कोविड-19 महामारी नंतरच्या काळातील औद्योगिक क्षेत्रावर झालेले परिणाम अभ्यासणे.
- कोविड-19 महामारी नंतरच्या काळातील औद्योगिक क्षेत्रापुढील आव्हाने अभ्यासणे.
- कोविड-19 महामारी नंतरच्या काळातील आर्थिक परिणाम अभ्यासणे.
- कोविड-19 महामारी नंतरच्या काळातील औद्योगिक क्षेत्रापुढील असलेल्या संधी अभ्यासणे.

प्रस्तावना :

भारतातील औद्योगिक विकास दोन टप्प्यात विभागला जाऊ शकतो. पहिल्या टप्प्यात (1947-80) सरकारने हळूहळू विविध आर्थिक क्षेत्रांवर नियंत्रण वाढवले. दुसऱ्या टप्प्यात (1980-97), विविध उपायांनी

(1980-1992 दरम्यान) अर्थव्यवस्थेत उदारीकरण आणले. तात्पुरत्या स्वरूपात या उपायांनी उदारीकरण केले गेले. म्हणून, 1992 नंतर, उदारीकरणाच्या प्रक्रियेवर जोर देण्यात आला आणि दृष्टिकोनांच्या स्वरूपामध्ये मूलभूत फरक देखील आणला गेला. स्वातंत्र्यानंतर, औद्योगिक योजनांचे एकत्रीकरण करून विविध पंचवार्षिक योजना भारतात पद्धतशीरपणे अंमलात आणल्या गेल्या आणि परिणामी मोठ्या प्रमाणात जड आणि मध्यम प्रकारच्या औद्योगिक घटकांची स्थापना झाली. देशाच्या औद्योगिक विकास धोरणात देशातील प्रादेशिक असमानता आणि असमतोल दूर करण्यावर अधिक लक्ष केंद्रित करण्यात आले आणि विविधतेलाही स्थान देण्यात आले. औद्योगिक विकासात आत्मनिर्भरता मिळविण्यासाठी भारतीय लोकांच्या क्षमतेला प्रोत्साहन देऊन विकसित केले आहे. या सर्व प्रयत्नांमुळेच भारत आज उत्पादन क्षेत्रात प्रगती करू शकला आहे. आज आपण अनेक औद्योगिक वस्तू वेगवेगळ्या देशांमध्ये निर्यात करतो. नैसर्गिक संसाधनांवर प्रक्रिया करणे आणि त्यांचे अधिक उपयुक्त आणि मौल्यवान वस्तूंमध्ये रूपांतर करणे याला उत्पादन म्हणतात. हे उत्पादित माल कच्च्या मालापासून बनवले जातात. उत्पादन उद्योगात वापरला जाणारा कच्चा माल एकतर त्यांच्या नैसर्गिक स्वरूपात जसे की कापूस, लोकर, लोखंड इ. किंवा अर्ध-सुधारित स्वरूपात जसे की सूत, कास्ट आयर्न इत्यादीमध्ये वापरला जातो आणि मौल्यवान वस्तूंमध्ये रूपांतरित केला जातो. त्यामुळे एका उत्पादन उद्योगातून उत्पादित केलेला माल दुसऱ्या उत्पादन उद्योगासाठी कच्चा माल म्हणून काम करतो. आता हे सर्वज्ञात सत्य आहे की कोणत्याही देशाची आर्थिक प्रगती किंवा विकास उद्योगांच्या विकासाशिवाय शक्य नाही. औद्योगिक विकासाची पातळी थेट देशाच्या आर्थिक समृद्धीशी संबंधित आहे. यूएसए, जपान, रशिया यांसारख्या विकसित देशांची आर्थिक समृद्धी या देशांच्या औद्योगिक युनिट्सच्या उच्चवाढीशी संबंधित आहे. औद्योगिकदृष्ट्या अविकसित देश त्यांच्या नैसर्गिक संसाधनांची निर्यात करतात आणि उत्पादित वस्तू चढ्या किमतीत आयात करतात. त्यामुळे हे देश आर्थिकदृष्ट्या मागासलेले आहेत. भारतातील उत्पादन उद्योगाचा GDP मध्ये 30% वाटा आहे. या औद्योगिक युनिट्सद्वारे सुमारे 280 लाख लोकांना रोजगार उपलब्ध करून दिला जातो. अशा प्रकारे हे स्पष्ट होते की उद्योग हा राष्ट्रीय उत्पन्नाचा आणि रोजगाराचा मुख्य स्रोत आहे. भारतातील औद्योगिक विकासाच्या स्तरांमध्ये व्यापक प्रादेशिक असमानता आणि तफावत आहे. काही ठिकाणी भारतीय उद्योग समूह म्हणून केंद्रित झाले आहेत. भारतातील बहुतेक औद्योगिक क्षेत्रे कोलकाता, मुंबई, चेन्नई यांसारख्या काही प्रमुख बंदरांच्या परिसरात विकसित झाली आहेत. या औद्योगिक क्षेत्रांमध्ये कच्च्या मालाची उपलब्धता, ऊर्जा, भांडवल, विपणन केंद्रांमध्ये प्रवेश इत्यादींसारख्या सर्व सुविधा आणि फायदेशीर परिस्थिती आहेत.

औद्योगिक स्वयंपूर्णता:

औद्योगिक स्वावलंबन म्हणजे भारतातील लोक उद्योग स्थापन करण्यास, चालवण्यास आणि त्यांचे व्यवस्थापन करण्यास, देशात उपलब्ध असलेले तांत्रिक ज्ञान, भांडवल आणि यंत्रसामग्री, जे भाग भारतात उत्पादित केले जातात, त्यांचा सक्षमपणे आणि कार्यक्षमतेने वापर करण्यास सक्षम आहेत. हे कोणत्याही परदेशातून मिळणाऱ्या मदतीवर अवलंबून नाही. भारत सरकारने सन 1956 मध्ये एक औद्योगिक धोरण ठरवले, ज्याची मुख्य उद्दिष्टे औद्योगिक उत्पादन वाढवणे, रोजगार निर्मिती, उद्योगांचे विकेंद्रीकरण, औद्योगिक विकासातील प्रादेशिक असमानता दूर करणे आणि लघु-उद्योग आणि कुटीर-उद्योग विकसित करणे हे होते. आज, उद्योगांच्या नियोजनबद्ध विकासाद्वारे, आम्ही अनेक प्रकारची औद्योगिक उत्पादने तयार करतो. अशा वस्तूंची निर्मिती ही सर्वात महत्त्वाची

उपलब्धी आहे जी इतर वस्तूंच्या निर्मितीमध्ये मदत करतात. भारत आज जड यंत्रसामग्री आणि उपकरणे तयार करण्यात सक्षम आणि पूर्णपणे स्वयंपूर्ण आहे. ही उत्पादित यंत्रे आणि विविध उपकरणे उत्खनन, सिंचन, ऊर्जा प्रकल्प, वाहतूक आणि दळणवळण क्षेत्रात वापरली जातात. सिमेंट, कापड, लोखंड आणि पोलाद, साखर उद्योगांमध्ये भारतात बनवलेल्या अवजड यंत्रांचा वापर करतो. औद्योगिक स्वावलंबन साध्य करण्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्राने अभूतपूर्व योगदान दिले आहे. सार्वजनिक क्षेत्रांतर्गत लोह आणि पोलाद, रेल्वे उपकरणे, पेट्रोलियम, कोळसा आणि खते यांसारखे उद्योग विकसित केले गेले आहेत. हे उद्योग औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेल्या भागातच स्थापन झाले. सातव्या पंचवार्षिक योजनेत उच्च-तंत्रज्ञान, उच्च मूल्यवर्धन आणि आधुनिक ज्ञान विज्ञान आधारित उद्योग जसे की इलेक्ट्रॉनिक्स उद्योग, प्रगत प्रकारची मशीन टूल्स, उत्पादन, दूरसंचार यावर अधिक भर देण्यात आला.

उद्योगांवर परिणाम करणारे घटक:

उद्योगांवर परिणाम करणारे महत्वाचे घटक खालीलप्रमाणे आहेत.

- **कच्चा माल** – कोणत्याही उद्योगाच्या विकासासाठी कच्च्या मालाची उपलब्धता ही प्राथमिक गरज असते. परंतु काही वेळा औद्योगिक उपक्रमाचे स्थान कच्च्या मालाचे स्थान निश्चित करते, ज्यामुळे इतर घटक आणि वाहतुकीची सोय, बाजाराचे स्थान आणि कच्च्या मालाचे भारतीय वैशिष्ट्य देखील त्याची वारंवारता बदलते.
- **वीज**- उद्योगांच्या स्थितीसाठी नियमित वीज पुरवठा ही पूर्व अट आहे. कोळसा, खनिज तेल आणि जलविद्युत हे विजेचे तीन महत्वाचे पारंपरिक स्रोत आहेत. लोखंड आणि पोलाद उद्योग, जो त्याच्या उर्जा स्रोतासाठी कोळशावर मुख्यत्वे अवलंबून आहे.
- **श्रम** - कामगार पुरवठा दोन कारणांसाठी महत्वाचा आहे, अनेकदा मोठ्या संख्येने कामगारांची आवश्यकता असते. कुशल आणि तांत्रिक क्षमता असलेले लोक आवश्यक आहेत. आजही आपल्या देशात आधुनिक उद्योगात यांत्रिकीकरण वाढण्याऐवजी मोठ्या प्रमाणात काम करण्याची गरज आहे.
- **वाहतूक** - कच्च्या मालाच्या वितरणासाठी तसेच अंतिम उत्पादनांच्या वर्णनासाठी वाहतूक आवश्यक आहे. भारतातील रेल्वेचा विकास कोलकाता, मुंबई आणि चेन्नईच्या आसपासच्या सर्व उद्योगांची अंतर्गत प्रदेशांशी जोडून सुनिश्चित करतो.
- **बाजार** - अंतिम उत्पादन बाजारपेठेत पोहोचेपर्यंत उत्पादनाची संपूर्ण प्रक्रिया निरर्थक आहे. वस्तूंच्या त्वरीत अंमलबजावणीसाठी बाजाराच्या जवळ असणे आवश्यक आहे. यामुळे वाहतूक खर्च कमी होण्यास मदत होते आणि ग्राहकांना कमी किमतीत वस्तू मिळू शकतात.
- **पाणी**- हा उद्योगाचा आणखी एक महत्वाचा घटक आहे. या कारणास्तव अनेक उद्योग नद्या जवळ आहेत. लोह आणि पोलाद उद्योग, वस्त्रोद्योग, रासायनिक उद्योग, ते सुव्यवस्थितपणे चालवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात पाणी लागते.
- **स्थळ** - औद्योगिक विकासासाठी जमिनीची गरज महत्वाची आहे. साधारणपणे स्थळे सुसज्ज असावीत जेणेकरून तेथे पुरेशा वाहतूक सुविधा उपलब्ध असतील. कारखान्यांच्या उभारणीसाठी मोठ्या क्षेत्राची

आवश्यकता आहे, आता ग्रामीण भागात उद्योग उभारण्याचा कल वाढला आहे कारण शहरी केंद्रांमध्ये जमिनीची किंमत प्रचंड वाढली आहे.

महामारीचा प्रभाव:

या नवीन कोरोना विषाणू महामारीचा प्रत्येक देशावर त्याचे वेगवेगळे परिणाम होतील. पहिली गोष्ट म्हणजे विविध देशांमधील देवाणघेवाण अर्थात जागतिकीकरणाचा मार्ग दुर्गम असेल. यामध्ये व्यापार, वाहतूक आणि परदेशी गुंतवणूक यांचा समावेश आहे. दुसरी गोष्ट म्हणजे आर्थिक बाजारांवर त्याचा वाईट परिणाम होईल. कारण, उज्ज्वल भविष्याबाबत गुंतवणूकदारांचा विश्वास कमी झाला आहे. त्यामुळे भांडवलाचा प्रवाह विस्कळीत होईल. तिसरी गोष्ट म्हणजे खरेदीदार आता कमी खर्च करतील. याचे मुख्य कारण म्हणजे सरकारने लादलेले लॉकडाऊन आणि प्रवासावरील निर्बंध. चौथे, वरील तीन कारणांमुळे बांधकाम क्षेत्राचे उत्पादन घटेल. तथापि, आपण प्रत्येक क्षेत्राच्या उत्पादकतेवर वेगवेगळे परिणाम पाहणार आहोत. पाचवी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ऊर्जेचा वापर कमी होईल. सुरुवातीला हा वापर तात्पुरता असेल. पण पुढे जाऊन दीर्घकाळात ऊर्जेचा वापर कमी होईल. युनायटेड नेशन्स कॉन्फरन्स ऑन ट्रेड अँड डेव्हलपमेंट (UNCTAD) नुसार, गेल्या वर्षी 2.9 टक्के होती, जी तशीच खूप कमी होती परंतु या वर्षी ती 2 टक्क्यांच्या खाली येऊ शकते. मंदी आता निश्चित आहे. COVID-19 कोरोनाव्हायरस साथीच्या रोगामुळे उद्भवलेल्या दुःखद मानवी परिणामांव्यतिरिक्त, यामुळे आर्थिक अनिश्चितता देखील वाढली आहे आणि 2020 मध्ये जागतिक अर्थव्यवस्थेला ट्रिलियन डॉलर्सचा फटका बसेल. कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावामुळे भारताची व्यापार तूट \$348 दशलक्ष होईल. कोरोना विषाणूच्या महामारीमुळे जगभरातील सुमारे 25 दशलक्ष नोकऱ्या नष्ट होतील. युनायटेड स्टेट्स चीनवर अविश्वसनीयपणे अवलंबून आहे. आपल्या जगाचे आणि अर्थव्यवस्थेचे सध्या काय चालले आहे हे अनेकांना समजत नाही. बर्याचदा कंपन्यांमध्ये, सर्व वस्तूपैकी 90 टक्के वस्तू चीनमध्ये प्लास्टिक आणि पॉलिस्टरसारख्या तेल-जनित सामग्रीपासून बनवल्या जातात. बूटांची कपाटं रिकामी आहेत, फोन, कपडे आणि टूथपेस्टही उपलब्ध होणार नाहीत हे चित्र लवकरच पाहू. कोविड-19 मुळे जागतिक व्यवस्था बदलणार आहे. या अनिश्चित महामारीची पुनरावृत्ती होणार नाही असे गृहीत धरले तरी चीन सरकारचे हुकूमशाहीचे धोरण आणि पारदर्शकतेचा अभाव जगाला त्रास देत राहील हे स्पष्ट आहे. आज कोविड-19 चे संकट उभे राहिले आहे, उद्या त्यांच्या आर्थिक व्यवस्थेवर संकट येऊ शकते. जागतिक बँकेच्या अंदाजानुसार, 2019-20 या आर्थिक वर्षात भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास दर केवळ 5% पर्यंत खाली येईल, तर 2020-21 मध्ये अर्थव्यवस्थेच्या विकास दरात मोठी घसरण होईल. तुलनात्मक आधार, जे फक्त 2.8% पर्यंत खाली येईल. अहवालात असे म्हटले आहे की ही महामारी अशा वेळी आली आहे जेव्हा भारतीय अर्थव्यवस्था आधीच आर्थिक क्षेत्रावरील दबावामुळे मंदीचा सामना करत होती. कोरोना विषाणूमुळे त्यावर अजून दबाव वाढला आहे. प्रत्येक क्षेत्रात उत्पादन आणि खरेदीवर परिणाम झाला आहे, कोरोना व्हायरसने संपूर्ण जगाला प्रभावित केले आहे. चीन-अमेरिकेसारखे मोठे देश आणि बलाढ्य अर्थव्यवस्था त्यापुढे हतबल झाल्या आहेत. याचा फटका भारतातील परकीय गुंतवणुकीच्या माध्यमातून अर्थव्यवस्था मजबूत करण्याच्या प्रयत्नांनाही बसेल. जर परदेशी कंपन्यांकडेही पैसा नसेल, तर त्या गुंतवणुकीत स्वारस्य दाखवणार नाहीत, तथापि, या परिस्थितीचा अर्थव्यवस्थेवर किती खोल परिणाम होईल, हे दोन गोष्टींवर अवलंबून आहे, असे तज्ज्ञांचे म्हणणे आहे. एक म्हणजे आगामी काळात भारतात कोरोना विषाणूची समस्या किती गंभीर आहे आणि दुसरे म्हणजे तो किती काळ

नियंत्रित आहे. महामारीमुळे औद्योगिक उत्पादनात मार्च २०२० मध्ये १८.७ टक्क्यांची घसरण झाली. ही घसरण ऑगस्ट पर्यंत कायम राहिली होती. २०२० मध्ये औद्योगिक उत्पाद क्षेत्रात एकूण २२.८ टक्क्यांची घसरण झाली होती. वर्ष २०२१ मध्ये औद्योगिक उत्पादन निर्देशांकात ८.६ टक्क्यांची घसरण झाली आहे.

संभावित उपाय व संधी

या आव्हानाचा सामना करण्यासाठी भारताला या महामारीचा प्रसार रोखण्यासाठी लवकरात लवकर अधिक प्रभावी पावले उचलावी लागतील. यासोबतच स्थानिक पातळीवर तात्पुरत्या रोजगार निर्मिती कार्यक्रमांकडेही लक्ष द्यावे लागणार आहे. या महामारीमुळे केवळ भारतच नाही तर संपूर्ण दक्षिण आशिया गरिबी निर्मूलनाचा लाभ गमावू शकतो, असा इशारा जागतिक बँकेने दिला आहे. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेने म्हटले होते की कोरोना विषाणू हे केवळ जागतिक आरोग्य संकट नाही तर ते एक मोठे श्रमिक बाजार आणि आर्थिक संकट बनले आहे ज्याचा मोठ्या प्रमाणावर लोकांवर परिणाम होईल.

- उत्पादकता वाढवण्यासाठी व्यवसायांना आर्थिक सहाय्य
 - मौद्रिक स्थिरता
 - औद्योगिक धोरणांमध्ये बदल
- या परिस्थितीतून भारत कोणता धडा घेऊ शकतो? सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे भारताने कोविडनंतरच्या जगासाठी नवीन औद्योगिक धोरण तयार केले पाहिजे. या महामारीनंतर लगेचच, राष्ट्रीय स्तरावर औद्योगिक धोरण राबविण्याची संधी भारताला अनेक पिढ्यांमधून एकदाच मिळणार आहे. जसे अमेरिकेने 1940 आणि 1950 च्या दशकात केले होते. किंवा, चीनने 1980 आणि 1990 च्या दशकात केले तसे. हे तेव्हाच शक्य होईल जेव्हा भारत दूरगामी परिणाम देणारी पावले उचलेल. विशेषतः जेव्हा आपण पाहतो की भारतातील सर्व राज्यांच्या आर्थिक स्थितीत खूप फरक आहे. आणि भारताने आर्थिक संकटाची पावलेही एका मर्यादेपर्यंत उचलली जाऊ शकतात. राष्ट्रीय सुरक्षेच्या प्राधान्यक्रमांमध्ये बांधकाम क्षेत्रातील काही क्षेत्रांची उत्पादकता समाविष्ट करून आणि या क्षेत्रांमध्ये बांधकाम करण्यासाठी पुढे येणाऱ्यांच्या प्रस्तावांना मंजुरी देऊन हे केले जाऊ शकते. याशिवाय आरोग्यासारख्या महत्वाच्या क्षेत्रातील संशोधन आणि विकासासाठी सरकारी खर्च वाढवला पाहिजे. त्याच बरोबर, STEM संशोधनाला प्राधान्याने प्रोत्साहन दिले पाहिजे, विशेषतः उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये. महत्वाच्या पायाभूत सुविधांचा विकास (जसे की महामार्ग, रेल्वे, बंदरे आणि हाय-स्पीड डेटा) आणि इतर राष्ट्रीय सुरक्षा संसाधने (संरक्षण आणि सायबरस्पेस) ही क्षेत्रे आहेत जी राष्ट्रीय औद्योगिक धोरणात अतिरिक्त प्राधान्य क्षेत्र म्हणून विकसित केली जाऊ शकतात.
- या महामारीवर मात करण्यासाठी चीनचे प्रयत्न आणि प्रतिसाद यावर लक्ष ठेवणे हे भारताचे दुसरे प्राधान्य असले पाहिजे. कारण चीन आर्थिक आणि सामरिक दोन्ही दृष्टिकोनातून खूप महत्वाचा आहे. परकीय गुंतवणूक, उत्पादन आणि निर्यात बाजाराच्या बाबतीत चीनच्या अर्थव्यवस्थेत मंदी येण्याची दाट भीती आहे. या क्षेत्रांच्या अभावामुळे चीनच्या कम्युनिस्ट पक्षाची विश्वासार्हताही कमी होईल. यामुळेच चीन या महामारीबद्दल नवीन राजकीय स्पष्टीकरण तयार करण्याचा जोरदार प्रयत्न करत आहे. जर, चीनने आपली अर्थव्यवस्था रुळावर आणण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक उपाययोजना केल्या, ज्याची शक्यता जास्त

आहे. त्यामुळे चीनच्या अर्थव्यवस्थेत लगेचच तेजी दिसून येईल. मात्र, चीनचा हा विकासदर कृत्रिम असेल. यासोबतच इतर देश चीनमधील गुंतवणुकीला परावृत्त करतील. त्याच वेळी, ते चीनच्या स्वतःच्या बाजारपेठेत प्रवेश करण्याच्या मार्गात अडथळे निर्माण करतील. यासाठी तो राष्ट्रीय सुरक्षेचा हवाला देईल. याचा मध्यम कालावधीत चीनच्या विकास दरावर विपरीत परिणाम होणार आहे. इतर देशांच्या तुलनेत चीनमधील आर्थिक वाढ आणि सुरक्षा धोरण यांचा थेट संबंध राजकारणाच्या संवेदनशीलतेशी आहे. याचा परिणाम असा होईल की चीन या अडचणीपासून लक्ष हटवण्यासाठी इतर पावले उचलू शकेल. भारताला त्याचा वाईट अनुभव आला आहे. 1962 मध्ये आपत्ती आणणारी ग्रेट लीप फॉरवर्ड योजना अयशस्वी झाल्यानंतर चीनने भारताशी युद्ध पुकारले. चीनकडून येणाऱ्या या विविध आव्हानांना तोंड देण्यासाठी भारताने चीनशी सकारात्मक संवादाची ती प्रक्रिया कायम ठेवली पाहिजे, जी 2017 मध्ये वुहान शिखर परिषदेपासून सुरू झाली होती. यासोबतच भारताने समतोल राखण्यासाठी जगातील इतर प्रमुख शक्तींसोबतचे संबंध सुधारण्याच्या दिशेने वाटचाल सुरू ठेवावी. त्यामुळे चीनने कोणतेही चुकीचे पाऊल उचलल्यास भारताला पुरेसा जागतिक पाठिंबा मिळेल. भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणाच्या 'अॅक्ट ईस्ट' आणि 'इंडो पॅसिफिक' आयामांमध्ये अधिक शक्यतांचा शोध सुरू ठेवला पाहिजे. जे काम कमी साधनातही करता येते. कारण, कोरोना विषाणूच्या साथीनंतर संसाधनांची कमतरता भासणार आहे.

- भारतासाठी तिसरे प्राधान्य म्हणजे अमेरिकेत सुरू असलेल्या गोंधळावरही लक्ष ठेवावे लागेल. असे होऊ शकते की या महामारीचे सर्वाधिक रुग्ण अमेरिकेत आहेत आणि कोरोना विषाणूमुळे सर्वाधिक जीव गमावण्याची शक्यता आहे. यासह अमेरिका आपल्या इतिहासातील आर्थिक विकासाचा प्रदीर्घ कालावधी संपवणार आहे. अमेरिकेचे आर्थिक संकेत पाहिल्यास, जसे की बेरोजगारी वाढली आहे आणि शेअर बाजारात मोठी घसरण होताना दिसत आहे. पण अमेरिकेला यापूर्वी असे आर्थिक धक्के बसले आहेत. त्यामुळे, आपण असे गृहीत धरू शकतो की, अमेरिका या संकटांच्या दलदलीतून हळूहळू सावरेल. यामध्ये अमेरिकन सरकारने जाहीर केलेले ट्रिलियन डॉलर्सचे प्रोत्साहन पॅकेज आणि तेथील चलन डॉलरची ताकद यांचा मोठा वाटा असेल. पण, अमेरिकेचा दर्जा घसरल्याने भारतापुढील आव्हानेही वाढतील. कारण भारताला आद्योगिक विकासाकरिता अमेरिकेकडून आर्थिक गुंतवणुकीची गरज आहे. त्याचवेळी अमेरिकेने आपले धोरण कडक केले, ज्याची पूर्ण भीती आहे, तर त्याचा सर्वाधिक विपरीत परिणाम भारतावरच होईल. अशा संधी अमेरिकेशी व्यावसायिक सल्लामसलत करून शोधल्या जाऊ शकतात, जे कोविड-19 नंतरच्या जगात दोन्ही देशांसाठी फायदेशीर ठरू शकतात. यासाठी भारत आणि अमेरिका यांच्यात परस्पर आर्थिक सहकार्याची नितांत गरज आहे.

समारोप:-

कोरोना विषाणूमुळे भारताचीच नव्हे तर जगाच्या अर्थव्यवस्थेची स्थिती बिघडली आहे. जागतिक बँकेच्या ताज्या अहवालानुसार, कोरोना व्हायरसमुळे भारताच्या औद्योगिक क्षेत्रावर आणि अर्थव्यवस्थेवर मोठा परिणाम होणार आहे. कोरोनामुळे भारताचा आर्थिक विकास दर प्रचंड घसरणार आहे. भारताने कोविड-19 नंतरच्या जगासाठी नवीन औद्योगिक धोरण तयार केले पाहिजे. या महामारीनंतर लगेचच, राष्ट्रीय स्तरावर औद्योगिक धोरण राबविण्याची संधी भारताला अनेक पिढ्यांमधून एकदाच मिळणार आहे. कतार, अमेरिका,

रशिया आणि ऑस्ट्रेलिया यांसारख्या ऊर्जा गरजा पुरवणाऱ्या सर्व प्रमुख देशांसोबत भारताने द्रवीभूत नैसर्गिक वायूची आयात-निर्यात वाढवण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. यासोबतच भारताने सौरऊर्जा उपकरणे उपलब्ध करून देण्यास प्राधान्य द्यावे. कोविड-19 महामारीची तीव्रता आणि परिणाम सर्व देशांचे आर्थिक नुकसान करेल यात शंका नाही. परंतु, 2007-09 च्या जागतिक आर्थिक संकटादरम्यान पाहिल्याप्रमाणे, अनेक देश इतरांपेक्षा अधिक मजबूत झाले. या महामारीनंतर भारताला अधिक मजबूत व्हायचे असेल तर. आणि या महामारीच्या इतर दुष्परिणामांपासून स्वतःला वाचवण्यासाठी, मग त्याला त्याच्या सर्व शक्यता आणि त्याच्या काही महत्त्वाच्या आयामांचे अचूक मूल्यांकन करावे लागेल.

संदर्भ सूची:-

- डॉ.सुदामा सिंह –भारतीय अर्थव्यवस्था समस्या एवं नीतीय,राधा पब्ली.नयी दिल्ली
- वी.पी.मित्तल- औद्योगिक अर्थशास्त्र,संजीव प्रकाशन,मेरठ
- Y.K. Alaagh - Regional Aspects of Indian Industrialization. University of Bombay.
- <https://nios.ac.in/media/documents/316courseE/Hg-24F.pdf>
- <https://egyankosh.ac.in/handle/123456789/18214>